

BAIMIŲ GAMYBA: TRANZITINĖS VIETOS

Jekaterina Lavrinec

Vilniaus Gedimino technikos universiteto
Humanitarinio instituto
Filosofijos ir politologijos katedra
Saulėtekio al.11, LT-10223 Vilnius
El. paštas: chameleon@delfi.lt

Remiantis „prievartos retorikos“ samprata (M. Foucault) straipsnyje analizuojami diskursyvūs nerimo produkavimo mechanizmai, sustiprinantys socialinių kūnų kontrolę. Kaip vienas atvejų nagrinėjami „tranzitinių vietų“ organizacijos ir įvairių pokyčiai, oro uostams, metro, laukimo salėms virstant „kontrolės erdvės“ dalimi. Atskleidžiamas principinis nerimą skatinančių „prievartos diskurso“ elementų (tokių kaip „be priežiūros palikti daiktai“) neapibrėžtumas. Teigiama, kad „prievartos retorikos“ primetamos kategorijos deformuoja mūsų kasdienybės suvokimą.

Pagrindiniai žodžiai: prievartos retorika, poststruktūralizmas, valdžios santykiai, tranzitinės vietos, kontrolė.

Įvadas

Šiandien pastebimas pagyvėjimas mąstymo ir pasaulio suvokimo modelio, kurio esminis elementas yra baimė, paverčianti mąstymo subjektą politinio-socialinio rūpesčio, eliminuojančio jo laisvę, objektu. Tiesa, jau visuomeninės sutarties teorijos variacijose baimė figūruoja kaip impulsas, skatinantis prigimtines teises garantuojančių bet individų laisvę apribojančių koegzistavimo formų paieškas. Čia pat atsiranda hipotetinė galimybė valdžios subjektui (ar tai būtų monarchas, ar *demos*) mažinti individo laisvę ir stiprinti kontrolę, apeliuojant į visuomenei iškylančias grėsmes. Tad prievarta, kaip reguliuojantis principas, būdinga pačiam valdžios santykiui, kad ir kas yra valdžios subjektas.

Neklasikinėje Vakarų filosofijoje, kuri sutelkia dėmesį į „realybės efektą“ (R. Barthes) pro-

dukuojančius kalbos mechanizmus, prievartos problematika formuluojama kaip klausimas apie diskursyvias prievartos formas ir jų transformacijas, nurodant, kad prievarta mums nėra duota kaip „grynas reiškinys“, arba ikikalbinė praktika¹. Straipsnyje aptariami esminiai „prievartos retorikos“ sampratos formavimosi momentai, nurodantys į tai, kad prievarta, kaip mūsų santykius su pasauliu organizuojančios kalbinės struktūros, persmelkia mūsų kasdienių praktiškų lauką (jį transformuodama).

Šiai tezei suteikiamas konkretumas, sutelkiant dėmesį į prievartos retorikos funkciona-

¹ Nors iš karto nurodysime, kad neklasikinėje filosofijoje aiškiai (ir aistringai) formuluojama ir alternatyvi pozicija prievartos atžvilgiu, ją laikant būdu, galimybė prasiveržti prie ikikalbinio, neartikuliuojamo, intensyvaus patyrimo klodo (šiai pozicijai atstovauja tokie autoriai kaip Georges Bataille).

vimą „tranzitinėse vietose“ (oro uostose, traukinių ir autobusų stotyse ir t. t.). Šis mūsų natūralios aplinkos (miesto) regionas tradiciškai siejamas su kelionių euforija ir laisve: tačiau šandien tranzitinių vietų įvaizdis keičiasi, veikiant diskursyviems socialinio nerimo ir baimės produkavimo mechanizmams (kuriuos šiuo atveju tapatinu su prievarta). Rizikuodama kiek „supsiologizuoti“ prievartos problematiką, siūlau įtraukti į jos aptarimą baimės temą. Baimė šiuo atveju suprantama kaip „gyvenimo forma“, kuri užtikrina socialinio kūno paklusnumą, t. y. mūsų kasdienį dalyvavimą diskursyviuose prievartos žaidimuose.

Prievarta ir baimė: keletas iliustracijų

Aktualizuodama baimės problematiką, pateiksiu tris biografinius epizodus iš skirtingų istorinių-politinių kontekstų, kuriuos sujungia baimės (ir prievartos) motyvas. Nors pasirodydami akademiniam tekste jie atlieka veikiau prablaškančių iliustracijų vaidmenį, tačiau būtent konkrečios situacijos žymi patyrimo lauką, kuriame baimės ir prievartos temos gvildenimas pasirodo prasmingas arba ne.

Pirmasis epizodas yra Italijos filosofo Giorgio Agambeno atsisakymas akademinės kelionės į JAV, vizai prireikus jo biometrinių duomenų: naujovišką identifikacijos būdą jis prilygina išdegintai žymei viduramžių nusikaltėlio kaktoje arba tatuiruotei ant koncentracijos stovyklos belaisvio kūno. Precedento ironija susijusi su šio filosofo gvildenama problematika: modernios visuomenės, organizuotos pagal koncentracijos stovyklos principus, kritika – ir *homo sacer* (žmogaus, išskirto iš piliečių ir civilizuotų žmonių gretų) istorinių formų analizė, projektuojama į šiuolaikinę situaciją. *Homo sa-*

cer statusas yra ambivalentiškas: jis yra išguitasis, kurį gali nužudyti kiekvienas žmogus, tačiau jis negali būti aukojamas dievams (šia prasme *homo sacer* samprata yra artima J. Derrida pamėgtoms „apverčiamoms sąvokoms“, tokioms kaip *pharmakon*, nuodų ir vaisto junginiui).

Agambeno atsisakymas būti pažymėtam peržengia patį „baimės žaidimą“, į kurį nevalingai įsitraukiame kaskart, atsidurdami prieš būtinybę, pavyzdžiui, pereiti demonstratyviai kruopštų patikrinimą šiuolaikiniuose oro uostuose. Kiekvieną kartą, sutikdami pereiti patikrinimą, sutinkame su mums primetama „diskursyvia praktika“, kurios ribose turime įrodyti, kad esame „nepavojingi“, kad įvažiuotume į kitą šalį. Pats Agambenas, veikiamas Michelio Foucault (ir neomarksizmo), matyt, sutiktų su tuo, kad „baimės žaidimas“, nustatantis į šalį įvažiuojančių individų „patikimumo laipsnį“, yra diskursyvaus pobūdžio. Šiame žaidime jau implikuotos tam tikros kategorijos (pvz., terorizmo) ir apibrėžimai, kurie taikomi kiekvienai konkrečiai situacijai. Šis epizodas yra parankus, norint vėliau pereiti prie tranzitinių vietų (oro uostų, traukinių ir autobusų stočių) organizacijos ir reprezentacijos pokyčių svarstymo.

Kita situacija, iliustruojanti baimės ir prievartos problematiką remiantis konkrečia biografija, yra tragiškas Walterio Benjamino gyvenimo istoriją užbaigiantis epizodas: 1940 metų rugsėjo 26 d., bandydamas pabėgti iš Prancūzijos (ir išvengti deportacijos į Vokietiją), Benjaminas buvo sulaikytas pasieniečių – ir tą pačią naktį nusižudė (detaliau žr. Арешт 1997). Žmogiška prievartos baimė priverčia jį atsisakyti savo gyvybės. Filosofo biografijos kontekste, nevilties gestas sukrečia ir todėl, kad išreiškia fatališką žmogaus priklausomybę nuo aplinkybių, kurias kaip tik skatina peržengti Vakarų filoso-

fijos tradicija². Bet, pasirodo, filosofijos istorijoje besikristalizuojantis santykių su pasauliu ir pačiu savimi modelis (*apatija, ataraksija*) privataus gyvenimo lygmenyje nesuveikia: „filosofiniams gestams“ atlikti reikia palankios aplinkos (Epikūro sodo, o ne gyvybei pavojingos politinės situacijos).

Palikdami aktualią išminties trapumo neprognozuojamose kasdienėse situacijose temą ir grįždami prie straipsnio problematikos, Benjaminas pabėgimas iš šalies yra bandymas išvengti mirtimi gresiančio statuso, jam priskiriamo nacistų diskursyvių praktikų sistemoje, kuri įsigalėjo to meto Prancūzijoje. Skirtingai nuo Agambeno, Benjaminas nedisponavo laisva valia spręsti, ar jis dalyvauja siūlomame „žaidime“, ar ne: jis jau buvo į jį įtrauktas (t. y. prievartos aktas, panaikinantis individo laisvą valią, jau buvo įvykęs).

Pagaliau baimės tema aktualizuojama ne tik filosofų biografijų pagrindu; galėčiau apeliuoti ir į asmeninį patyrimą, kuris, kaip parodė įvairios diskusijos, laikytinas bendra aštuntojo-devintojo dešimtmečio vaikų pasaulėjautos charakteristika: tai silpnai artikuliuota, bet itin intensyvi atominio karo baimė, paskatinta šaltojo

² Priskirdami konkrečias gyvenimo istorijas „filosof“, „literato“, „menininko“ biografijoms, nurodome į mūsų kultūroje funkcionuojančius idealių biografijų tipus, kurie formuoja mūsų lūkesčius vienos ar kitokios gyvenimo istorijos atžvilgiu (Лотман 1997). Iš čia atsiranda, pavyzdžiui, ir „nefilosofinės“ filosofo biografijos išpūdis – nusivylimas neradus menininko biografijoje pikantiškų momentų arba skandalingų epizodų. Dar įdomesnis fenomenas yra sąmoningas savo paties gyvenimo įkėlimas į jau egzistuojančių biografinių tipų lauką, prižiūrint savo veiksmų ir pasirinkto tipo atitikimą. Čia pat iškyla ir fundamentalus kūrinio ir gyvenimo, kaip įvykių chaoso ir kasdienės monotonijos kokteilio, santykio klausimas (kuris gali būti formuluojamas, nurodant į „savęs surinkimo“ (Мамардашвили 1996: 317) ir „rūpesčio savimi“ (savęs realizacijos) praktikas, kurios priešpriešinamos *stultitia* kaip pasyviai inertiškam būviui, kurį charakterizuoja fragmentuota valia (Фучко 1991: 294).

karo retorikos ir tam tikros tekstinės ir vaizdinės produkcijos (animacija, iliustracijos). Aišku, išskirtinis vaidmuo įskiepijant baimę kaip kasdienio gyvenimo komponentą tenka žiniasklaidos priemonėms, pirmiausia (kalbant apie vaiko patirtį) televizijai. Atgaminti šios produkcijos pobūdį ir kiekį nesikreipiant į papildomus šaltinius (pvz., studijuojant to meto TV programų tinklą) yra keblu, tačiau šios strategijos rezultatai buvo grandioziniai (atsižvelgiant ir į tai, kad TV žiūrėjimas dažniausiai tuo metu buvo privačiai normuojamas). Vėlesnė šios patirties refleksija skatina skeptišką žiūrą į retorines strategijas, formuojančias neapibrėžto Priešo įvaizdį, kurio keliamas pavojus skatina nuolatinę nerimą ir sukuria sąlygas valdžios subjekto prievartiniams veiksams pateisinti.

„Prievartos retorikos“ samprata

Filosofai linkę išplėsti prievartos sampratą³: pavyzdžiui, Emanuelis Levinas nusako prievartą kaip bet kokią santykio su Kitu redukciją į priežastingumo, baimės, aistros ryšius (iš čia kyla reikalavimas įsisąmoninti savo paties „Aš“ kaip pavojaus Kitam šaltinį), o Jacques Derrida tekstuose randame prievartos kaip unikalios įvykio sistematizavimo (įkėlimo į gramatinę arba sin-

³ Filosofo žvilgsnio specifiką svarstant prievartos problematiką galima iliustruoti apeliuojant į M. Foucault komentarą apie mirties bausmės panaikinimą Prancūzijoje 1981 metais. Aišku, šis žingsnis sukėlė visuotinį ažiotažą ir euforiją. Tačiau M. Foucault viename iš tų dienų interviu nurodė, kad nustoti kapoti pavienes galvas yra paprasta (nors ir kokie motyvai būtų), daug sudėtingesnis ir svarbesnis klausimas yra atsakyti mirties bausmės remiantis principu, kad visuomeninė galia neturi teisės atimti individo gyvybę, nors ir kas jis būtų (Miller 1993: 329). Kitaip tariant, filosofai kviečia, palikus konkrečius prievartos atvejus, pereiti prie prievartos, kaip santykių struktūros, aptarimo. Toliau mes aptariame prievartą, remdamiesi autoriais, kurie ją laiko *kalbinio* santykio struktūra.

taksinę kalbos sistemą) supratimą. Ne išimtis ir prievartos kaip diskursyvios praktikos samprata, kuri formuojasi prancūzų struktūralizmo ir poststruktūralizmo tradicijoje ir gali būti kildinama iš ženklo koncepcijos: skirtingai nei klasikinėje filosofijoje, kuri ženklą laiko „nuoroda“ į dalykus už jo, neklasikinėje filosofijoje ženklas, būdamas nepriklausomas nuo referento, turi galingą potencialą produkuoti ženklų serijas⁴.

Iš dalies rekonstruodami diskursyvios prievartos koncepcijos genezę, galime prisiminti Jeano Paulhano⁵ „kalbos teroro“ sąvoką, kurią vartoja svarstydamas dvi priešingas tendencijas prancūzų literatūros ir literatūros kritikos kontekste (Полан 2000). Šias tendencijas Paulhanas nusako pasitelkdamas skirtingus santykių su kalba tipus: vienas tipas, retorinis, numato instrumentinį (mechaniską) kalbos vartojimą, žongliravimą egzistuojančiomis retorinėmis figūromis. Kitas tipas, teroristinis, orientuotas į kūrybinį kalbos pertvarkymą, siekiant kuo originalesnės išraiškos (Paulhanas remiasi neekspliciuojama teze apie minties ir žodžio, mąstymo ir kalbos skilimą nurodydamas, kad idealios kalbos paieškų projektai yra šio skilimo simptomai⁶). Paulhanas išskiria du rašančių žmonių

tipus: „retorių“ ir kalbines struktūras prievartaujantį „teroristą“, kuris, siekdamas bet kokia kaina išvengti kalbinių klišių, pasirodo esąs kalbos vergas (tuo būdu kristalizuojasi „žodžio diktato“ tema). Neoriginalumo baimė įstumia mus į banalybės pinkles. „Prievartos retorikos“ sampratos genezės požiūriu svarbi Paulhano tezė apie autoriaus priklausomybę nuo kalbos, kurią jis siekia reorganizuoti (šis įvaizdis galėjo inspiruoti R. Barthes'o tezę apie autorių kaip teksto funkciją). Projektuodami šią Paulhano pastabą į mūsų svarstomą temą, konstatuotume paradoksalią galios diskurso subjekto priklausomybę nuo galios diskurso.

Vėliau Barthes tvirtindamas, kad valdžios santykiai persmelkia mūsų gyvenimą, nurodo, kad jie yra išsiskniję kalboje arba kalbinėje praktikoje (Барт 1989: 547–548). Valdžios diskursu jis vadina bet kokią diskursą, kuris formuoja padaryto nusikaltimo įspūdį ir yra nukreiptas į kaltės jausmo formavimą⁷. Pačią kalbinę veiklą Barthes'as gretina su įstatymų leidyba primindamas, kad kalba, kaip klasifikacijos priemonė, „represuoja“ tiek kalbėtoją, tiek pasaulį⁸. Galiausiai jis pavadina kalbą „fašistu“, kuris priverčia kalbėti tam tikrus dalykus tam tikru būdu⁹.

⁴ Žengus dar vieną žingsnį, prieinama ženklo, kaip daikto nebuvimo (*absence*) liudijimo, sampratos.

⁵ XX amžiaus prancūzų filosofijos istorikų nuomone, šis autorius (rašytojas ir literatūros kritikas) padarė didelę įtaką R. Barthes'o, M. Foucault, G. Deleuze'o bei kitiems struktūralizmo ir poststruktūralizmo tradicijos mąstytojams. Paminėtina, kad išsami „prievartos retorikos“ genezės rekonstrukcija turėtų įtraukti F. Nietzsche's „poetinės prievartos“ sampratos analizę (taip pat daugelį kitų autorių).

⁶ Kita J. Paulhano neekspliciuojama tezė (šiuo atveju galima kalbėti veikiausiai apie aksiomą) yra „kalba pakeičia pasaulį“. Šio teiginio, prisipažįsta Paulhanas, įrodyti neįmanoma, bet jis išskyla (prisiminkime L. Wittgensteino samprotavimus *Traktate* apie tai, kas išskyla, bet negali būti išsakyta).

⁷ Šis valdžios diskurso apibrėžimas yra pakankamai „humaniškas“. „Kaltės jausmas“ dar nėra baimė, kuri savo ruožtu skatina susvetimėjimą su Kitais ir neapykantą.

⁸ Beje, žvelgiant iš R. Barthes'o perspektyvos, lietuvių kalba yra mažiau „represuojanti“ nei prancūzų, kurioje, kaip nurodo prancūzų mąstytojas, kiekvieną kartą turime apibrėžti save kaip subjektus ir tik tada nurodyti atliekamą veiksma, rinktis iš vyriškosios ir moteriškosios giminės ir t. t. (Барт 1989: 548). Man atrodo, su šia Barthes'o pozicija galima susieti iš pradžių stebinantį faktą, kad savo dienoraščiuose jis atkakliai kalba apie save trečiuoju asmeniu: privatus pasipriešinimas kalbos terorui.

⁹ Bet visa tai netrukdo Barthes'ui išpažinti „teksto malonumą“.

Plėtodamas tezę apie kasdienių praktikų laukus persmelkiančius valdžios santykius, Michelis Foucault¹⁰ nagrinėja psichiatrijos, medicinos, juridinio diskursų ir įvairių socialinių institutų (švietimo, socialinės rūpybos, sveikatos priežiūros) organizacijos pokyčius ir teigia, kad jie palaiko politinę valdžią ir juose įgyvendinamą politinę prievartą (Фукко 2002: 119). Kaip pažymi Almira Usmanova, „Foucault prievartos retorikos samprata reiškia kalbos tvarką, kuri konstituoja prievartą, nusakydama kaip prievartinius vienus elgesio tipus bei įvykius ir ignoruodama kitus, kartu konstruodama prievartos objektus ir subjektus, vadinasi, ir prievartą kaip socialinį faktą“ (Усманова 2001: 126). Tai įprasta Foucault schema: reiškinys (kartu ir socialinė problema) „išrandamas“, kai įvardijamas ir užfiksuojamas juridiniame, medicinos, psichiatrijos ar kitokiame diskurse. Liga, patologija, prievarta atsiranda kaip kalboje užfiksuota simptomų konfiguracija, kuri numato tam tikrą patologijas neutralizuojančių praktikų arsenalą. Tiek užfiksuota simptomų konfiguracija, tiek jos numatomos „taisymo“ praktikos yra istoriškai kintančios formos (pavyzdžiui, perėjimas nuo „kvailių laivų“ prie „beprotnamių“). Neutralizuojančios praktikos savo ruožtu gali būti nusakytos kaip prievartinės – bet tik iš kito diskurso: prievartos retorika nereflektuoja savęs kaip prievartinės, šia prasme jos autodiagnozė yra neįmanoma¹¹. Prievartos fenomeno „išradimas“ konkrečiame valdžios diskurse pateisina (o ne diagnozuoja) valdžios subjekto

¹⁰ Struktūralizmui ir poststruktūralizmui atstovaujančių prancūzų autorių (R. Barthes, M. Foucault, J. Kristeva, G. Deleuze, J. Derrida) koncepcijos kristalizavosi intensyviai sąveikaujant autoriams ir jų idėjoms, tad bent kai kuriais atvejais būtų teisinga kalbėti apie paralelinį analogiškų idėjų tapsmą šių autorių darbuose.

¹¹ Prisiminkime L. Wittgensteino savęs nematančios akies metaforą: regėjimo lauke aptinkami objektai neleidžia daryti išvados, kad jie yra matomi akies.

prievartinius veiksmus. Trumpai tariant, prievarta pateisinama prievarta.

Panašių idėjų apie prievartinį kalbos pobūdį aptinkame struktūralizmo ir poststruktūralizmo tradicijos autorių tekstuose įvairiomis variacijomis. Įdomu tai, kad greta kalbos ir teksto ontologizavimo tendencijų tame pačiame kultūriniame kontekste buvo plėtojama „diskurso sprogdinimo“ tema: tokie autoriai kaip Roger Caillois ir Georges Bataille kėlė klausimą apie proveržio prie intensyvaus nediskursyvaus patyrimo galimybes¹². Nors ir pats Barthes, konstatuodamas prievartinį kalbos praktikų pobūdį, svarsto absoliučios laisvės (suprastos ne tik kaip ištrūkimas iš kalbinių struktūrų diktato, bet ir atsakymas represuoti kitus) galimybes ir nurodo, kad ši laisvė įmanoma tik už kalbos. Tačiau tokią laisvės realizavimo galimybę Barthes išvelgia tik kierkegariškoje Abraomo tikėjimo akto sampratoje (Барр 1989: 550).

Pirmiau minėti autoriai, ieškodami sukrečiančio, iš diskursyvumo išstumiančio įvykio, orientavosi į įvairias ribines patirtis: pavyzdžiui, R. Caillois plėtojo mimikrijos – organizmo susiliejimo su aplinka – problematiką. Nenuostabu ir tai, kad viena iš temų, ypač pamėgtų G. Bataille'o, buvo sadizmas, skausmas, prievarta – kaip ištrūkimo iš kalbos universumo (ir kartu su tuo iš „disciplinuoto kūno“) taktika¹³.

¹² Turimas omenyje kultūrinis kontekstas – pirmosios XX amžiaus pusės Prancūzija. Kalbant apie „diskursyvumo sprogdintojų“ judėjimus, be abejo, minėtini ir XX a. pradžioje susiformavę dadaistų ir siurrealistų judėjimai, kurių atstovai taip pat teigia kalbos struktūrų (gramatinių ir sintaksinių) prievartinį pobūdį – ir ima praktikuoti pasąmonės ir kūrybinių impulsų išlaisvinimo būdus: automatinį rašymą, bastymąsi miesto gatvėmis spontaniškai pasirenkant maršrutus, asociatyvius žaidimus ir t. t.

¹³ Ši prancūzų mąstytojo orientacija kitados baugino M. Horkheimerį bei T. Adorno, svarstančius bendradarbiavimo tarp Socialinių tyrimų instituto ir *Collège de Sociologie* galimybes, bei jų „akademinį ambasadorių“ Prancūzijoje, W. Benjaminą (plačiau žr. Weingrad 2001).

Diskursyvinei prievartai Bataille priešpriešina radikalią kūnišką prievartą, formuojant naujo, nuo valdžios santykio laisvo, kūniškumo patirtį, bet turint omenyje, kad už šios formuluotės glūdi fizinis skausmas, šis išsilaisvinimo iš „kalbos teroro“ kelias atrodo įtartinas.

Tačiau proveržiai prie ikikalbinės tikrovės vis dėlto nutinka: tokiu įvykiu daugelis mąstytojų¹⁴ laiko rugsėjo 11-ąją. Pavyzdžiui, Derrida viename iš interviu (Borradori 2003) atkreipia dėmesį, kad Pasaulio prekybos centro bokštų griovimo epizodas buvo pakartotinai rodomas tą pačią dieną daugybę kartų. Šiame desperatiškame pakartojime filosofas išvelgia, viena vertus, pastangą išlaikyti distanciją trauminio įvykio atžvilgiu ir, kita vertus, – plyšį tarp artikuliuoto (taigi sutvarkyto) pasaulio ir jį griaušančio įvykio. Pakartotinai rodant tą patį epizodą užpildoma tyla, pauzė, plyšys kalboje. Nors čia pat iškyla serija klausimų apie vaizdo ir žodžio santykius ir konkrečiai – apie santykį tarp diskursyvos prievartos ir vaizdinės prievartos¹⁵. O plėtojant diskusiją šia kryptimi, pasirodo ir klausimas apie jau egzistuojančių tam tikroje kultūroje sukrečiančių įvykių bei „adekvačių emocijų“ įvaizdžių įtaką realaus įvykio suvokimui ir dokumentavimui – tai yra iškyla tikrovės režisūros problema¹⁶.

Kol kas tik konstatuosime, kad vizualinės kultūros plotmės tyrinėtojas yra nesvetima poststruktūralistinė pozicija, kad Kūrinio (tiek literatūrinio, tiek kinematografinio) ir Realybės struktūros sutampa; sustiprinant šią tezę gana dažnai atliekamas tradicinio Realybės ir Kūrinio santykio apvertimas, analizuojant tuos atve-

jus, kai Realybė organizuojama Kūrinio pagrindu. Pavyzdžiui, Usmanova, apžvelgdama psichologinės įtampos ir diskomforto kūrimo būdus kine, atsigręžia į detektyvo ir nuotykių kino žanrus ir nurodo, kad juose naudojamos įtampos kūrimo priemonės yra aktualios ne tik kine (Усманова 2001: 129).

Tranzitinės vietos ir „kontrolės visuomenė“

Dešimtojo dešimtmečio pradžioje Gilles Deleuze'as, komentuodamas Foucault tekstus, skirtus disciplinuojančių institutų archeologijai, konstatuoja, kad disciplinavimo institutai, ir metodai (o kartu – ir uždaros disciplinavimo erdvės) patiria krizę, į kurią nurodo aktyvios šių institutų reformavimo pastangos (Deleuze 1990). Deleuze'as teigia, kad keičiasi socialinio gyvenimo forma: disciplinos visuomenės pakeičia kontrolės visuomenės (čia jis atsigręžia į Paulo Virilio žaibiškos, nepastebimos kontrolės formų analizę¹⁷). Jei disciplinavimas reikalavo specialių uždaru erdvių, kontrolė, suprasta kaip valdžios santykio forma, persmelkia visą erdvę; sukuriama atviros erdvės ir neribotos veikimo laisvės išpūdis – nors kontrolės mechanizmas, anot Deleuze'o, fiksuoja kiekvieno individo poziciją erdvėje kiekvienu konkrečiu momentu. Kontrolės mechanizmo veikimo aptarimas inspiruoja svarstymus apie miesto, kaip mūsų natūralios gyvenimo aplinkos, transformacijas – jo virtimą maksimaliai „medijuota“ erdve, arba „erdve-ekranu“. Šiuos svarstymus apie pasikei-

¹⁴ Tarp jų išskirčiau Slavojų Žižeką, kurio prognozes žr.: Жижек 2002.

¹⁵ Vizualinės prievartos problematiką plėtoja A. Usmanova (Усманова 2001).

¹⁶ Plačiau žr., pvz., Жижек 2002.

¹⁷ Kai kurie iš jos požymių: perėjimas prie korporacijų, kuriose skatinama individų konkurencija, juridinėse praktikose – nuolatinis bylų atidėliojimas neapibrėžtam laikotarpiui, individo „įtiklinimas“, t. y. įtrauktumas į mobiliąs visuomenines formacijas, ir t. t. Anot G. Deleuze'o, tai naujas gyvenimo tipas.

tusių visuomeninio ir individualaus gyvenimo formą savaip papildo antropologo Marco Augé šiuolaikinio miesto studijos¹⁸, kuriose jis gvildena besitransformuojančių socialinių (ir žmogiškų) santykių problematiką.

Augé išskiria du miesto organizacijos principus: tai „antropologinės erdvės“ ir „ne-vietos“ (Augé 1995). Pirmosios yra „žmogiškų santykių ir juslinio patyrimo“ skleidimosi erdvės, susijusios su tam tikrais istoriniais kontekstais. Tačiau šiuolaikiniame technologizuotame pasaulyje, anot Augé, vis daugėja istorinių kontekstų atžvilgiu autonomiškų su kelionėmis, laisvalaikiu ir komercija susijusių erdvių, kuriose mes atliekame medijuotus, mechaniškus veiksmus, būdami neišvengiamai vieniši (pvz., sąskaitos tikrinimas prie bankomato, oro uostų kontroliniai postai ir t. t.). Įdomus momentas: šiose erdvėse dominuoja tekstai (ar tai būtų informacijos švieslentė, ar užrašas banko aparato langelyje). Diagnozuojant šiuolaikinę socialinę situaciją, galima tarti, kad formuojasi vienišo kontroliuo-

jamo, savo noru dalyvaujančio prievartos santykiuose, personažo figūra.

Iš viso diapazono miesto erdvių, kurias Augé nusako kaip „ne-vietas“, mane labiausiai domina tranzitinės vietos (t. y. traukinių stotys, oro uostai, metro, laukimo salės). Jos yra įdomios tiek kasdienių ritmų požiūriu (pvz., laukimo salės, kuriose išgryninamas mūsų santykis su laiku), tiek savo „ribiniu“ statusu (tai yra erdvinės „pauzės“, vietos, skirtos ne būti jose, o persikelti kitur). Nesunku pastebėti, kad šiose vietose pastaruoju metu intensyviai kuriama nerimo atmosfera, nors būtent jos asocijuojasi su laisve, naujais išpūdžiais, lengvu jauduliu prieš kelionę ir t. t. Iliustracijos dėlei prisiminkime „kelionių rašytojo“ Pico Iyer esė „Tranzitinio kelivio gyvenimas“, kuris dar visai neseniai galėjo būti skaitomas kaip gyvenimo, nesuvaržyto žemynų atstumų ir šalių ribų, manifestas (Айер 1998)¹⁹. Jame autorius kalba apie naują kartą nomadų, kurie gyvena ir dirba tai vienoje, tai kitoje šalyje, kurių tėvai gyvena viename žemyne, o mylimieji – kitame; didelę laiko dalį ši karta praleidžia oro uostų laukimo salėse, kuriose „visos problemos atrodo efemeriškos“. Šiame tekste Pico Iyer, skirtingai nei Augé, apibūdina oro uostą kaip vieną iš nedaugelio likusių viešų erdvių, kuriose nevaržomai išreiškiamos emocijos.

Dar nesurinkus pakankamai medžiagos (vaizdinės ir literatūrinės), kurios pagrindu būtų galima kurti detalią tranzitinių vietų įvaizdžių tipologiją, atsekant su tranzitinėmis vietomis susijusias nerimo, įtampos ir baimės formas, galima drąsiai teigti, kad šis įvaizdis kito – kaip kito ir tariamo pavojaus reprezentacija. Pavyzdžiui, dar aštuntojo dešimtmečio pradžioje oro teroristas

¹⁸ Galima konstatuoti pastaruoju metu augantį domesį tarpdalykinėmis miesto studijomis, į kurias įtraukiami ir filosofai. Tematizavus gyvenamąjį pasaulį ir kasdienybę, fenomenologinės–hermeneutinės filosofijos tradicijos mąstytojų dėmesio objektu tampa atskiri kasdienybės regionai, kurie įtraukiami į filosofijos diskursą, pasitelkus fenomenologinį aprašymą, aktualizuojantį aprašymo subjekto įtrauktumą į konkrečią kultūrinę–istorinę aplinką (kurioje kristalizuojasi ir pasitelktas aprašymo būdas). Šios tradicijos autoriams atsiveria platus tyrimų laukas, apimantis įvairiausias kultūros (arba kultūrų) tekstus – literatūrinius, vaizdinius, garsinius, kurie suvokiami kaip istoriškai besikeičiančios individo santykio su pasauliu (o kartu ir pasaulio mąstymo) formos, kuriose implikuota šio santykio refleksija. Tad nenuostabu, kad šią filosofinę orientaciją reprezentuojančių autorių arsenalą sudaro vaizdiniai ir literatūrinių tekstų analizės metodai. Šitaip kuriasi tarpdalykinis kultūrų studijų laukas, kurio dalyviai siekia apčiuopti besiformuojančios kultūrų studijų metodologijos savitumą, atsiribodami nuo jį steigiančių disciplinų (tokių kaip su vaizdo tekstais dirbanti menotyra), tačiau patys peržengia savo pirminių disciplinų formalias ribas.

¹⁹ Plačiau apie keliautojų tipus ir santykius su mažėjančiu „globalizuotu“ pasauliu žr. Lavrinec 2004.

buvo pristatomas kaip užuojautą keliantis, nuo asmeninių problemų pavargęs amerikietis (George Seaton filmas „Oro uostas“). Kaip pavyzdinę tokio tipo reprezentacijų analizę, nurodychiau Birgit Beumers tekstą „Kelionė po žemę: metro ekrane“ (Боймерс 2002), kuriame sutelkiamas dėmesys į Maskvos metro reprezentacijų pokyčius sovietmečio kinematografe (nuo metro kaip pompastiško, galią demonstruojančio projekto prie metro, kaip pavojaus zonos).

„Visuotinės paranojos augimo sąlygomis“ (Жижек 2002: 51) puoselėjamas nesaugumo išpūdis palengva transformuoja „tranzitinių vietų“ organizaciją, paversdamas jas įtarumo ir nerimo erdvėmis. Pavyzdžiui, nuolat kartojamas išpėjamas pranešimas įvairių šalių metro traukiniuose apie „be priežiūros paliktus daiktus“ (бесхозные вещи) ne tik primeta mums idėją apie pavojų, kylantį iš aplinkos, bet sukuria naują tipą nepermatomo, neapibrėžiamo daikto be savybių. Neturintis savybių daiktas iš esmės nėra prieinamas mūsų suvokimui. Pasirodo, „be priežiūros paliktas daiktas“, apie kurio egzistavimą mums primena bekūniai metro balsai, yra kalbinis konstruktas – „prievartos diskurso“ elementas. Įtraukus daiktą be savybių į socialinę diskursyvią praktiką, pasirodo, kad šiuo atveju vienintelė pasipriešinimo strategija yra ignoravimas: įrodinėti, kad „daikto be savybių nėra“, beprasmiška. Juo labiau viena esminių „prievartos diskurso“ savybė yra ta, kad jis nenumato lygiaverčio dialogo. Tad į juostą įrašytas ir nuolat transliuojamas balsas yra adekvačiausia prievartos santykio demonstracija. G. Deleuze'as, sakydamas, kad kontrolės visuomenėje nėra reikalo organizuoti specialias disciplinos erdves, buvo teisus: šiuo atveju pakanka vien rūpestingo balso (tačiau rūpestingai „globojamos“ kasdienės erdvės modelis vietomis įtartinai primena G. Orwello antiutopiją).

Nesunku pastebėti, kad ir mūsų dienomis funkcionuojančio teroristo įvaizdžio atributai yra jo esminis nepermatomumas ir nebuvimas skiriamųjų bruožų, kuriais vadovaudamiesi galėtume jį aprašyti. Jis neturi individualumo. Tam tikra prasme toks įvaizdis primena minėtą Agambeno *homo sacer*, iš kurio atimama civilizuoto žmogaus forma, be kurios jis virsta potencialia kitų žmonių auka. Panašią temą plėtoja ir S. Žižekas nurodydamas, kad pastarųjų kelių metų kinematografe Priešas, kurio „išradimas“ pateisina kitokiomis sąlygomis neleistinus prievartos veiksmus, yra *nematomas*: pamatytas Priešas, atgavęs prarastą individualumą, nustoja būti baimės ir neapykantos epicentru (Жижек 2002: 46–47). Deindividualizuotas Priešas (arba minėtas daiktas be savybių), būdamas prievartos diskurso dalis, atlieka dvejopą funkciją: skatindamas neapykantą, pateisina prievartinius veiksmus – prievartinius tiek priešų, tiek įtrauktų piliečių atžvilgiu²⁰.

Kiek šaržuodami teigtume, kad šios figūros be savybių tampa baimės kulto, apimančio vis daugiau kasdienių erdvių, šerdimi. Baimės kultui būdinga kitame laike ir erdvėje įvykusio tragiško epizodo (pvz., teroro akto Londono oro uoste) „inscenizacija“, kuri įtraukia vis daugiau naujų dalyvių, tiesiogiai nedalyvavusių pirminiame įvykyje, tačiau dabar simboliškai įtraukiamų į jį. Tad kruopštūs patikrinimai (kuriuose implikuotas Priešo be savybių įvaizdis) atlieka dar ir ritualinę įvykio priminimo funkciją. Tačiau realus pavojus yra tas, kad „baimės kulto“ populiarumas savo ruožtu gali inspiruoti naujus įvykius (šiuo atveju – teroro aktus).

Pagaliau patikrinimo procedūra transformuoja ir mūsų kūno statusą: dar nepatikrintam oro uosto lankytojui priskiriami tiek potencialios „au-

²⁰ Pavyzdžiai: „USA Patriot Act“ ir „USA Patriot Act II“.

kos“, tiek potencialaus „teroristo“ vaidmenys (tai kategorijos, implikuotos funkcionuojančiame prievartos diskurse). Mūsų stovėjimas laukiančiųjų patikrinimo eilėje yra nebylus sutikimas mąstyti save pirmestomis kategorijomis (bent jau konkretaus oro uosto erdvėje). Sustiprinta demonstratyvi kontrolė paradoksaliai sukelia nerimą, kuris naudojamas kaip valdymo įrankis, įtraukdamas mus, kaip socialinius kūnus, į situaciją²¹, o ši reikalauja iš mūsų ne tik geranoriškai mažinti savo teises ir laisvę, bet ir operuoti pirmestomis kategorijomis, aprašant kasdienes situacijas ir nustatant savo pozicijų atžvilgiu.

²¹ Ryški įsitraukimo į prievartinius santykius situacija yra Alfredo Hitchcocko filme „North by Northwest“ (1959) pasirodanti klasikinė persekiojimo scena. Žmogus, viduryje tuščio lauko laukdamas kokio nors transporto, netikėtai užpuolamas lėktuvo. Žiūrint šią sceną sunku įsivaizduoti, kad lėktuvas yra valdomas kokio nors žmogaus. Puolanti mašina yra radikaliai svetima ir anonimiška. Ir kartu intencionali, sąmoninga. Baugina tai, kad šis persekiojimo epizodas yra akiplėšiškai „normalus“, nors jame vaizduojama situacija absurdiška. Tai situacija, į kurią herojus įtraukiamas prieš savo norą, situacija, inicijuota mechanizmo, lėktuvo, kuris metodiškai puola nelaimingąjį. Tačiau, kad ir būdamas nevalingas dalyvis, jis privalo elgtis taip, kaip diktuoja situacija: bėgti, kristi ant žemės, desperatiškai slėptis.

LITERATŪRA

- Augé, M. 1995. *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Verso.
- Borradori, G. 2003 *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*. University of Chicago Press.
- Deleuze, G. 1990. „Post-scriptum sur les sociétés de contrôle“, *L'autre journal*. Nr. 1.
- Lavrinec, J. 2004. „Bastūnai“, in *Kelionių antropologija* (red. G. Mažeikis). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Miller, J. 1993. *The Passion of Michel Foucault*. NY: Harvard University Press.
- Weingrad, M. 2001. „The College of Sociology and the Institute of Social Research“, *New German Critique* 84: 129–161.
- Айер, П. 1998. „Жизнь транзитного пассажира“, *Русский журнал*. <http://old.russ.ru/journal/persons/98-11-13/ayer.htm> (2007 01)

Išvados

1. „Prievartos retorikos“ samprata kildinama iš struktūralistų ir poststruktūralistų plėtojamos kalbos kaip prievartos problematikos (kalbantysis ir rašantysis yra valdomas kalbinių struktūrų) ir idėjos apie socialinį pasaulį permelkiančius diskursinius valdžios santykius, kurių charakteristikos ilgainiui keičiasi, leidamos išskirti „disciplinavimo“ (M. Foucault) ir „kontrolės“ (G. Deleuze) socialinės organizacijos tipus.

2. Esminis „prievartos retorikos“ elementas yra kalbiniai konstruktai („palikti daiktai“, neapibrėžtas „Priešas“, anoniminis „teroristas“), kurie, viena vertus, skatina nerimą ir baimę ir, kita vertus, legitimuoja prievartinius valdžios subjekto veiksmus.

3. „Prievartos retorikos“ skatinama baimė turi potencialą transformuoti socialinės sąveikos erdves ir pačios sąveikos pobūdį. „Prievartos retorika“ skatina formuoti „baimės kultą“ (jį sudaro galimą pavojų primenantys kontrolės ritualai, pakartojami pranešimai).

- Арендт, Х. 1997. „Вальтер Беньямин“, *Иностранная литература* Nr. 12.
- Барт, Р. 1989. „Лекция“ (1977), *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*. Москва: Прогресс.
- Боймерс, В. 2002. „Путешествие под землю: метро на экране“, *Неприкосновенный запас*, Nr. 3 [23].
- Деррида, Ж. 2000. *О грамматологии*. Москва: Ad Marginem.
- Жижек, С. 2002. „От Номо Sucker к Номо Sacer“, in *Добро пожаловать в пустыню Реального!*. Москва: Фонд „Прагматика культуры“.
- Лотман, Ю. М. 1997. „Литературная биография в историко-русском контексте“, in *О русской литературе*. СПб: Искусство.
- Мамардашвили, М. 1996. Из лекций по социальной философии, in *Необходимость себя*. Москва: Лабиринт.
- Полан, Ж. 2000. *Тарбские цветы или террор в изыщной словесности*. СПб.: Наука.

Усманова, А. 2001. „Насилие как культурная метафора“, in *Топос*, Nr. 2–3 (5).

Фуко, М. 1991. „Герменевтика субъекта“, in *Социологос: социология, антропология, метафизика*. Москва: Прогресс.

Фуко, М. 2002. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. Москва: Праксис.

PRODUCTION OF ANXIETY: TRANSIT PLACES

Jekaterina Lavrinec

Summary

The discursive production of anxiety that aims at social controlling is analyzed on the base of the concept of the “rhetoric of violence” (M. Foucault). As a case, the transformations in the organization and representation of “transit places” (airports, railway stations, undergrounds, waiting rooms) are examined, claiming, that they have turned into “the space of control” (G. Deleuze). The elements of the “rhetoric

of violence” that aim to stimulate social anxiety are in principle undefinable and defy description. Also, it is claimed that imposing some categories, the “rhetoric of violence” deforms the perception of everyday situations.

Keywords: rhetoric of violence, post-structuralism, authority relations, transit places, control

Iteikta 2006 12 22